

ZAPOMENUTÁ A ZNOVUOBJEVENÁ SAKKÁRA

Petra Vlčková

Civilizace starověkého Egypta se svými monumenty vždy lákala cestovatele, dobrodruhy i objevovatele a podněcovala jejich představivost a touhu odhalit všechna tajemství, kterými oplývala. Hrobky panovníků, pyramidy, svou monumentalitou vždy patřily k ikonám staroegyptské civilizace a jaké jiné místo než Sakkára – lokalita spjatá se samotnými počátky vývoje pyramid – k sobě mohlo přitáhnout největší pozornost.

Nikdo nikdy přesně nespočítal, kolik bylo v zemi na Nilu postaveno pyramid – i když existuje mnoho odhadů. Do současnosti se jich dochovalo a je archeologicky doloženo asi 96. Letným pohledem na mapu sakkárské nekropole (obr. 1) lze



Obr. 1 Výřez ze satelitního snímku zobrazujícího abúsírsko-sakkárskou nekropoli. © Ing. Vladimír Brůna, Laboratoř Geoinformatiky, ÚJEP.

1 Panovníci (od severu k jihu): Teti, Veserkaf, Džoser, Venis, Sechemchet, Pepi I., Džedkare Isesi, Merenre, Ibi a Pepi II. Do tohoto výčtu nezapočítáváme záhadnou stavbu označovanou jako Lepsius č. 29 a hrobku panovníka Šepseskafa, která má podobu obřího sarkofágu. Pyramidy královen a královských dětí (od severu k jihu): Iput I. a Chuit II. (Teti); Neferhetepes (Veserkaf); Nebuunet, Inenek-Inti, anonymní majitelka tzv. jihozápadní pyramidy, Meretites, Anchesenpepi II., princ Hornecerichet (Pepi I.); neznámá královna (Džedkare Isesi); Neit, Iput II., Anchesenpepi IV. a Vadžebten (Pepi II.).

spočítat, že se na této lokalitě tyčí alespoň 10 královských pyramid a minimálně 14 pyramid, v nichž byly pohřbeny ženy staroegyptských panovníků a jejich děti.¹ A lze předpokládat, že toto číslo se v souvislosti s pokračujícími archeologickými pracemi bude i nadále zvyšovat,² i když současný počet sakkárských pyramid, tj. 24, je úctyhodný a Sakkára si jím vydobyla výjimečné postavení mezi ostatními staroegyptskými lokalitami.

Etymologie jména

Poněkud nejasná je i samotná etymologie místního jména Sakkára. Existuje několik teorií, které se pokoušejí tento problém objasnit. Obecně je lze rozdělit do tří skupin: první hledá původ toponyma v arabštině, další obrací svou pozornost ke staroegyptštině a nakonec je zde i ona populární „lidová etymologie“.

Jak tedy lze toto toponymum objasnit? I lexikony arabštiny připouštějí, že arabské pojmenování je odvozeno ze staroegyptštiny – od jména boha, který platil za patrona celé nekropole, totiž od Sokara.³

Velmi oblíbená lidová etymologie, která se i nadále drží, především mezi průvodci turistů, dává do souvislosti toponymum Sakkára s arabským slovem pro cukr – či lépe řečeno s výrazy od něj odvozenými – „zucukernatět, destilovat“. Průvodci ji spojují s vyobrazeními zábavy na stěnách staroegyptských hrobek a s poněkud pikantními historkami, které se údajně tradují z pokolení na pokolení. Není třeba dodávat, že takové fantasmagorie se neopírají o žádný z dochovaných pramenů, v nichž se Sakkára a její pohřebiště objevují.

Sakkára v antických pramenech

Hérodotos z Halikarnassu patří mezi nejvýznamnější antické autority, z nichž čerpáme informace o starověkém Egyptě. Navštívil Egypt pravděpodobně mezi lety 450 a 440 př. n. l. a zanechal svědectví v druhé a třetí knize (*Euterpe a Thaleia*) svých *Dějín, aneb devět knih zvaných Músy*. Sakkáru sice přímo nejmenuje, ale několikrát v jeho vypravování vystupuje – a vždy v souvislosti s kultem posvátných zvířat, neboť jejich mumifikování a úcta, kterou jim Egyptané prokazovali, Řeky velmi udivovala. Hérodotos poznamenává: „Když se Kambýsés vracel do Memfidy, zjevil

2 V prostoru jižní Sakkáry pracuje expedice Francouzského ústavu orientální archeologie (IFAO) vedená egyptologem Vassilem Dobrevem, jemuž se snad podařilo objevit pomocí geomagnetického průzkumu pyramidu, kterou připisuje efemernímu panovníkovi 6. dynastie Veserkareovi.

3 Jeho jméno lze přeložit jako „uložený do rakve“. Původně byl patronem memfidských pohřebišť a jeho hlavní svatyně se nacházela na blíže neurčeném místě v podzemí a měla podobu jeskyně, resp. katakomb. Již ve Staré říši (nejpozději v 5. dynastii) došlo ke splynutí Sokara s jedním z aspektů boha Ptaha, a tak Sokar platil též za ochránce řemeslníků, hlavně kovotepců. Ještě během Staré říše byl připojen k této dvojici bůh Usir, a vzniklo tak spojené božstvo Ptahsokarusir, které již bylo pokládáno za strážce abúsírsko-sakkárské nekropole. Ptahsokarusir byl znázorňován jako sokol, někdy i jako člověk se sokolí hlavou. Více viz Janák (2005: 159-161).

se Egypt'anům Apis, jemuž Řekové říkají Epafos. Hned jak se objevil, oblékli se Egypt'ané do svých nejkrásnějších oděvů a oddávali se radosti. ... Kambýsés poručil kněžím, aby Apise přivedli. ... Apis čili Epafos je tele z krávy, která již nesmí do svého břicha přijmout plod. Egypt'ané říkají, že na krávu sestupuje z nebe paprsek a z toho paprsku se zrodí Apis. Tele nazývané Apis má tyto znaky: je černé, na čele má čtverhrannou bílou skvrnu, na zádech skvrnu v podobě orla, v ocase dvojitě chlupy a pod jazykem skaraba. Když kněží Apise přivedli, tu Kambýsés, jak byl trochu prudký, vytrhl dýku a chtěl Apise bodnout do břicha, zasáhl kýtu. ... Apis, raněný na kýtě, posel v chrámě, kde ho uložili. Když na tu ránu zašel, pochovali ho kněží tajně, aby se o tom Kambýsés nedověděl.“⁴

Můžeme jen litovat, že se nám nedochovala Aigyptiaka, dílo egyptského kněze Manéthóna, které sepsal pro Ptolemaia I., v němž mu chtěl představit starobylost země, které má právo vládnout. Jeho dílo se dochovalo pouze v excerptech (výtažích) a výpiscích několika antických autorů, především židovského historika Iosepha Flavia, zakladatele křesťanské chronografie Sexta Iulia Africana a Eusebia.

Posledním slavným antickým autorem, který se zabýval dějinami Egypta, byl Diodóros Sicilský ve svém nejslavnějším 40svazkovém díle *Knihovna dějin*. Ve svazku věnovaném Egyptu se zabýval topografií země, Nílem, pyramidami, egyptskými panovníky, mýty a zákony. Mezi jinými popisuje i návštěvu Sakkáry – či spíše Serapea (citát je uveden dále v textu).

Sakkára v dílech arabských autorů⁵

Podíváme-li se na arabské prameny z 9.–15. století, zjistíme, že tuto oblast nazývaly Ard al-Sidra a přiřazovaly ji k vesnici ležící v současnosti o několik kilometrů dále na sever, totiž k Abúsíru (Abú Sir al-Sidr).⁶ Některé prameny však zřetelně používají toponymum Saḳḳāra (někdy lze rovněž najít formu Ṣaḳḳāra) pro označení úplně jiného místa, které se rozkládalo dále na sever v dnešním governorátu Tammúh.⁷ Zdá se však, že sídlo bylo opuštěno již před zánikem mamlúcké říše a toponymum přešlo na „moderní“ Sakkáru.

Arabské toponymum, které během islámského středověku označovalo rozsáhlou sakkárskou nekropoli, však pravděpodobně znělo „Dayr Abú Hirmís“, tedy „Klášter Apy (Sv.) Jeremiáše“ (obr. 2). Ve výčtu 54 vesnic, které se nacházejí v těsné blízkosti gízských pyramid, totiž velký arabský historik Abú Džafár al-Idrísí (1251) Sakkáru neuvádí, avšak vyskytují se zde pod čísly 14 a 16 (A)Bú Hirmís i Šubrá (A)Bú Hirmís.

4 Hérodotos, *Dějiny* III, 27-29. Překlad podle Šonková (2003: 176-177).

5 Tato část vychází z hesla v *Encyclopaedia of Islam*, Haarmann (1987).

6 Podle katastrálního seznamu Ibn al-Džíána (15. století) obhospodařovala tato vesnice (Abú Sir al-Sidr) k roku 1376 n. l. (777 hidžry) 240 feddánů orné půdy a spravovali ji synové guvernéra Arghun Šáha, který byl v 60. letech 14. století velmi vlivnou osobností.

7 Tato vesnice obhospodařovala 790 feddánů úrodné půdy a měla povinnost odvést 10 000 dinárů pro potřeby vojska. Dále je uvedeno, že spadala přímo pod správu mamlúckého sultána, a tvořila tak součást „královské domény“, al-diwán al-sultání.



Obr. 2 Pohled na místo, kde se rozkládal klášter Sv. Jeremiáše.
© Petra Vlčková.

Historik a tradicionalista Kádí Muhammad ibn Saláma al-Kudái (zemřel ve Fustátu r. 1062) ve svém díle cituje z tehdejší známé egyptské autority Yahya ibn Uthmána ibn Sáliha (zemřel 895) historku o starousedlíkovi z hornoegyptského Koptu, který zemřel v Káhiře a když mu kopali hrob v oblasti kláštera Apy Jeremiáše, našli tělo muže na jehož hrudi ležel svitek z doby římského císaře Diokleciána psaný „starověkou koptštinou“, který obsahoval informace o soudobém dění v zemi.⁸

Lékař, cestovatel a historik z konce 12. století Abd el-Latif Čelebi, jehož informace o staroegyptských památkách jsou poměrně velmi přesné, se o Dayr (A)Bú Hirmis zmiňuje pouze velmi neurčitě. Velký historik ed-Dím al-Makrízí (druhá polovina 14. a první polovina 15. století) se zmiňuje o pohřebišti mumifikovaných „dudků“ (hudhud) – zcela prokazatelně zde měl na mysli mumifikované ibise v Sakkáře.⁹

Nadšený obdivovatel faraónské architektury Šaríf Tádž (Tadj) al-Šaraf Muhammad al-Husayní al-Halabí al-Ubaydalí (zemřel 1267) zcela jednoznačně určil oblast kolem kláštera Apy Jeremiáše, tj. starověké pohřebiště v Sakkáře jako centrum nejstarších dějin starověkého Egypta. Nejenže předpokládal, že právě v této oblasti žili nejstarší Egyptané, ale byl přesvědčen o předadamovském (starší autoři se „omezili“ pouze na termín předpotopní) původu stále viditelných monumentů. Zkoumáním ruin kláštera, kde objevil znovupoužité bloky s hieroglyfickými nápisy, dospěl k názoru, že v rámci dějin Egypta a ve vývoji jeho architektury existovala různá historická období, či vrstvy – jak je nazývá.

Stupňovitá pyramida nacházející se v bezprostřední blízkosti kláštera Apy Jeremiáše je vymalována v hrobce legendárního egyptského rytíře Karyase (Fáris al-Misr), který svou silou a odvahou předčil 1000 bojovníků.

8 Stejnou historku lze najít i u al-Makrízího, který ji pravděpodobně převzal od al-Idrísího: Graefe (1911: 67 v německém překladu).

9 Graefe (1911: 67 v německém překladu).

Sakkára byla dokonce zařazena do tzv. josefovského cyklu, v němž určité egyptské lokality byly ztotožňovány s místy uváděnými v biblickém příběhu o Josefovi. Zatímco pyramidy v Gíze mnozí arabští autoři pokládali za tzv. Josefovy sýpky, vězení, v němž měl být držen poté, co byl lživě obviněn Putifarovou ženou, bylo tradičně kladeno do Sakkáry. Do tohoto schématu zapadá i ztotožnění sídliště, v němž se nacházela Putifarova rezidence, s vesnicí el-Azizja, nacházející se nedaleko od dnešní vesnice Sakkára.

Počátky průzkumu Sakkáry

Pyramidy starého Egypta byly často zmiňovány v cestopisech evropských autorů a víme, že mnozí z nich navštívili i Sakkáru, aby si prohlédli především Stupňovitou pyramidu. Mezi badateli, kteří se výrazněji zapsali do dějin egyptologie a o nichž víme, že v Sakkáře byli, je třeba jmenovat Henryho Salta, Bernardina Drovettiho nebo Giovanniho Battistu Belzoniho.¹⁰

Nová kapitola v dějinách Sakkáry se tak začíná psát na konci dubna roku 1850, kdy kurátor sbírky egyptských starožitností v Louvru, jakýsi François Auguste Ferdinand Mariette (obr. 3), získává 6000 franků na nákup koptských rukopisů – a po určitých prodlevách způsobených administrativními zádrhly přistává 2. října v Alexandrii. Po zamítavém stanovisku káhirského patriarchy se musel rozhodnout, jak naložit s částkou, která mu byla na nákup přidělena. Nakonec se rozhodl získat památky přímo, tj. výkopy. Nechme však promluvit o tomto stěžejním rozhodnutí jeho samého: pohroužen v myšlenkách na káhirské citadele hleděl na město pod ním a „... dále na západ – koupající se v záři zapadajícího slunce – stály pyramidy.



Obr. 3 François Auguste Ferdinand Mariette (1821–1881).

Byl to uchvacující pohled. Dojal mne a já se poddal jeho neskutečnému kouzlu. To byl onen rozhodující okamžik. Před mými zraky ležely Gíza, Abúsír, Sakkára, Dahšúr a Mítrahína. Největší sen mého života došel naplnění. Tam, prakticky v mém dosahu, byl ukryt svět hrobek, stél, nápisů a soch. A co jsem učinil? Hned příštího dne jsem si pronajal dvě až tři muly pro svůj majetek a jednoho až dva osly pro sebe. Koupil jsem stan, pár krabic na to nejnnutnější, co potřebuje člověk pro přežití v pustině, a již 20. října jsem rozbil tábor u paty velké pyramidy...¹¹ Posléze se 27. října Mariette přemístil do Sakkáry, kde skutečně začal s prací. Již po několika dnech se v písku objevila řada mužských hlav, které mu připomněly sfingy, jež viděl nejen v Káhiře,

¹⁰ V Sakkáře krátce pracovala i pruská expedice vedená Richardem Lepsiem, která se zaměřila na soupis pyramid a významných hrobek a jejímž výsledkem byla monumentální publikace *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*, Lipsko 1855-1904.

ale i v muzejních sbírkách po celé Evropě. V myslí se mu vybavila slova Strabónovy 7. knihy: „V Memfidě se rovněž nachází Serapidův chrám na místě již zasypaném písečnými dunami, pod nimiž se skrývají sfingy – někdy jsou zasypané po půl těla, někdy po hlavu – člověk si říká: cesta k tomuto chrámu není bez nebezpečí, pokud se dostanete do smrtící písečné bouře...“.

Jak začal rozšiřovat svou sondu, objevil Mariette hrobku Sechemky, která mu vydala nejen sedm soch majitele, ale především i světoznámou sochu písaře (obr. 4), která se dnes nachází v pařížském Louvru. Postupně odkryl alej 134 sfing a ještě přitom objevil několik soch v helénistickém stylu, které tvoří tzv. galerii filozofů – básníka Pindara, matematika Pythagora, filozofa Platona a básníka Homéra.

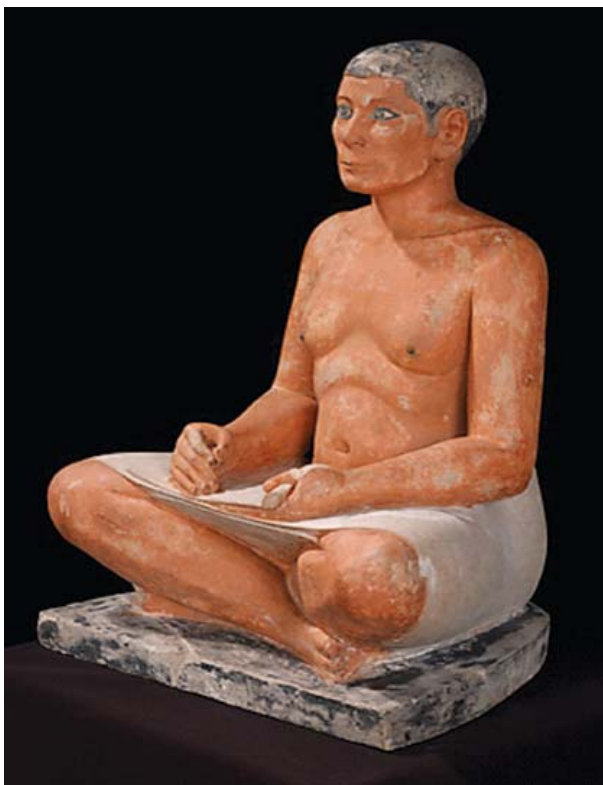
Při výzkumech Mariette používal hrubou stavbu z cihel, později nazývanou Mariettův dům, která poté sloužila jako turistická ubytovna. Roku 1958 byla stržena a na jejím místě vznikla poněkud nevzhledná budova, jejíž základy však neunesly tíhu zdí a musela být rovněž stržena.¹²

Pod dlažbou dromu – přístupové cesty k Serapeu – Mariette objevil stovky soch egyptských božstev vyrobených nejen z bronzu, ale i ze zlata. Po krátké přestávce zde Mariette pracoval od 30. června do 12. listopadu 1851. Pak však musel pro neshody s úřady výkopové práce přerušit až do poloviny února 1852. Teprve poté mohl průzkum Serapea dokončit. Objevil 200 metrů dlouhou podzemní chodbu (obr. 5), v jejíchž stěnách se otevíraly vchody do bočních komor, z nichž některé obsahovaly sarkofágy s pohřby mumifikovaných býků Ápidů – celkem bylo nalezeno 24 žulových sarkofágů s nápisy, které byly datovány mezi 52. rokem vlády Psammetika I. (663 př. n. l.) a koncem ptolemaiovské dynastie (30 př. n. l.). Jak pokračovaly práce, byly objeveny další chodby s mnohem staršími pohřby pocházejícími z 19. až 22. dynastie. Nejstarší pocházel z 30. roku vlády Ramesse II. Uprostřed chodby byl umístěn velký kamenný blok, po jehož odstranění se objevil pohřeb muže. „Jeho obličej zakrývala zlatá maska. Na jeho krku visely [amulety v podobě] malého pilíře (tj. pilíř *džed* – pozn. autorky) ze zeleného živce a červeného jaspisu zavěšené na zlatém řetězu. Druhý náhrdelník byl zdoben dvěma amulety z jaspisu, jež byly popsány jmény prince Chamuaseho, syna Ramesse II. Na jeho prsou ležel překrásný pektorál v podobě sokola s rozevřenými křídly vyrobený ze zlata a zdobený technikou *cloisonné*. Osmnáct soch s lidskou hlavou bylo uspořádáno v kruhu kolem rakve. Jak zaznamenal Mariette, všechny nesly nápis „Usir-Ápis, velký bůh, pán věčnosti“.

V další sezóně Mariette odhalil ještě třetí řadu hrobů Ápidů, jež se vyznačovala velkou nepravidelností a pocházela z doby 18. a první poloviny 19. dynastie. Všechny pohřby byly vykradeny – až na jeden, který byl navíc velmi bohatě vybaven.

11 Jean-Philippe Lauer (1991: 22-23).

12 O podobě původního Mariettova domu nás informují vzpomínky Mariettova přítele a odborníka na děmotické písmo Emila Brugsche: „... jeho hliněný dům u Serapea byl neustále plný žen, dětí, opic a dělníků. Nábytek bylo možné v nejlepším případě označit za spartánský. Do mé místnosti létali netopýři... zastrčil jsem moskytiéru pod matraci a odevzdal se do rukou Božích a všech svatých, zatímco kolem domu vyli šakali, hyeny a vlci (sic).“ Fagan (2001: 242).

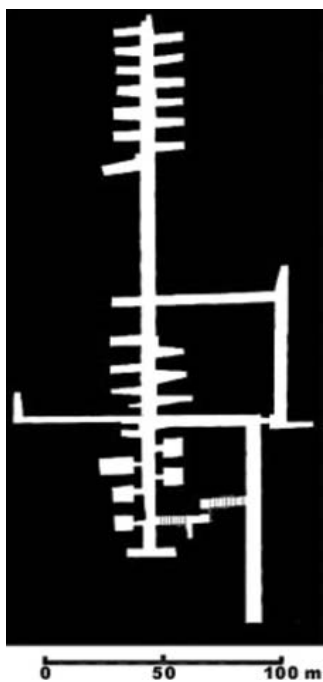


Obr. 4 Socha tzv. sedícího písaře z Louvru. © Petra Vlčková.

Vykopávky pokračovaly až do 15. srpna roku 1853, kdy došlo k dělení nálezů a kdy Mariette poslal celkem 230 beden s nálezy do pařížského Louvru. Když opouštěl Egypt, se zadostiučiněním poznamenal: „... nenašel jsem ani syrské, ani koptské manuskripty, ba dokonce jsem se nezabýval inventárním seznamem žádné knihovny, ale přivážím s sebou na kameny rozložený chrám ...“.

Do Sakkáry se vrátil až na konci června 1858, kdy byl egyptským Saidem pašou jmenován „ředitelem správy egyptských památek“, a stál tak u zrodu památkové péče. Ačkoli nominálně pod jeho správu spadala veškerá naleziště, on sám se soustředil na výzkum Sakkáry a Gízy a vykopávky v jižním Egyptě za něj vedli jeho asistenti. Již na počátku ledna 1860 učinil objev, který dodnes představuje jakousi ikonu těchto heroických dob egyptské archeologie – objevil hrobku se slavnou dřevěnou sochou hodnostáře Kaopera, známou spíše jako Šech el-beled, „starosta vesnice“ (obr. 6).¹³ Mariette sám poznamenal: „Především hlava má úžasně živý výraz a ostatně i celý trup byl vytvořen s výjimečným citem pro živoucnost. Zcela určitě se nedochoval jiný portrét, který by tak přesně a výmluvně odpovídal skutečnosti...“. Ve stejné hrobce byla objevena i ženská socha, které se přezdívá „Starostova žena“. Obě sochy jsou v současnosti vystaveny v káhirském muzeu.

13 CG 33 a 34. Badatelé datují tuto sochu na konec 4. či na počátek 5. dynastie.



Obr. 5 Plán podzemí Serapea.



Obr. 6 Dřevěná socha Kaopera z káhirského Muzea.
© Petra Vlčková.



Obr. 7 Příklad reliéfního umění z Cejovy mastaby v Sakkáře. © Petra Vlčková.



Obr. 8 Detail tváře jedné z Raneferových soch v káhirském muzeu. © Petra Vlčková.

Mariette téměř v zápětí našel velkolepou hrobku hodnostáře jménem Cej z poloviny 5. dynastie.¹⁴ Reliéfy, které bohatě zdobí stěny této mastaby, představují jeden z vrcholů reliéfního umění Staré říše a hrobka sama je jednou z nejnavštěvovanějších památek v Sakkáře (obr. 7).

Další hrobka, kterou prozkoumal, patřila Raneferovi, jenž v polovině 5. dynastie vykonával důležitou funkci velekněze Reova kultu v Héliopoli.¹⁵ I v této hrobce objevil dvě sochy jejího majitele, tentokrát v životní velikosti (obr. 8). „Vše je provedeno velmi energicky – krk, prsní svaly, paže i nohy, a prozrazuje umělce, který se přesto, že neznal Platonem zavedené posvátné zákony (o znázornění těla), cítil natolik svobodný, že vytvořil téměř živoucí kopii přírody. I hlavu (sochy) lze považovat za portrét a když se podíváte do jejích očí, jejichž výraz se blíží lidskému, a vidíte tato ústa, jež vypadají, jako by chtěla promluvit, pomyslíte si, že tyto sochy žijí,“ poznamenal si Mariette.

V zimě roku 1860 procházel Mariette lokalitu a hledal místo pro nové archeologické výkopy, když v písku objevil zlomek vápencové desky, který pravděpodobně pocházel ze starověké vykradené hrobky, s kartuší panovníka Raně dynastického období. Následné práce odhalily další kartuše s královskými jmény, z nichž některá byla dosud neznámá. Mariette tak objevil hrobku písaře Cunroje, současníka

¹⁴ Rovněž jeho socha, původně umístěná v serdabu, je nyní vystavena v káhirském Egyptském muzeu - CG 229.

¹⁵ CG 224 a 225. Obě sochy jsou vystaveny v káhirském Egyptském muzeu.

Ramesse II., v níž se nacházel tzv. sakkárský seznam králů obsahující 57 jmen převážně starších egyptských panovníků (obr. 9).

I v následujících letech odkryl Mariette množství hrobek (přes 115), některé jen částečně, a jejich vybavení – především sochy – dnes tvoří hlavní exponáty káhirskeho Egyptského muzea. Mezi nejdůležitější bezesporu patří hrobky Hesirea a Chabausokara, žijících ve 3. dynastii. Dřevěné panely, které původně zdobily šest z devíti nik v západní stěně chodbové kaple Hesireovy hrobky, jsou rovněž umístěny v káhirském Egyptském muzeu.

Na konci své plodné vědecké činnosti tak Mariette mohl publikovat přehled o vývoji sakkárského pohřebiště ve Staré říši.¹⁶ Avšak k celkovému zpřístupnění Mariettova díla došlo až po jeho smrti, v roce 1881 – Mastabes de l' Ancien Empire (Mastaby Staré říše, obr. 10) byly vydány až zásluhou Gastona Maspera.

Tabulka 1 – Seznam hrobek z období Staré říše prozkoumaných Mariettem a jejich číselné označení¹⁷

Číslo hrobky	Jméno majitele	Lokalizace
Archaické hrobky		
A 1	Achethotep	S od Stupňovité pyramidy
A 2	Chabausokar	S od Stupňovité pyramidy
A 3	Hesire	S od Stupňovité pyramidy
A 4	hrobka s hlavami lvů	S od Stupňovité pyramidy
Hrobky z počátku 4. dynastie		
B 1	Centi	S od dromu
B 2	Hetepheres	neznámá, S od Stupňovité pyramidy
B 3	Šeri	neznámá, S od Stupňovité pyramidy
B 4	Ipi	S od Stupňovité pyramidy
B 5	Rewedž	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
B 6	Secu I.	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
B 7	Secu II.	neznámá
B 8	Chuenptah	neznámá
B 9	Huti	SZ od ohradní zdi Stupňovité pyramidy
B 10	Ifefi	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat

16 „Sur les tombes de l' Ancien Empire que l' on trouve á Saqqara“ (O hrobkách Staré říše v Sakkáře), *Revue Archéologique* 1869.

17 Údaje jsou převzaty z Mariette (1881: 57-67) a byly nově doplněny. Datace je však ponechána původní, tj. Mariettova, aby nebyla porušena kontinuita značení. K doplnění byla použita webová stránka: <http://83-103-42-96.ip.fastwebnet.it/erm/showMonuments.php>

ZAPOMENUTÁ A ZNOVUOBJEVENÁ SAKKÁRA

B 11	Chnumhotep	S od Stupňovité pyramid, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
B 12	Neferhotep	S od Stupňovité pyramid
B 13	Senedžemib Bebib	S od Stupňovité pyramid
B 14	Achi	neznámá
B 15	Verkaptah	S od Stupňovité pyramid, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
B 16	Iresanch	S od Stupňovité pyramid
Hrobky z poloviny 4. dynastie		
C 1	Ptahšepses I.	S od Stupňovité pyramid
C 2	Hetep	S od Stupňovité pyramid
C 3	Vesertah	S od Stupňovité pyramid
C 4	Chamerertah	S od aleje sfing
C 5	Ranefer	S od Stupňovité pyramid
C 6	Ptahhotep	S od Stupňovité pyramid
C 7	Ptahhotep-dešer	S od Stupňovité pyramid
C 8	Kaaper	neznámá, původně S od Stupňovité pyramid, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
C 9	Ptahšepses II.	S od Stupňovité pyramid, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
C 10	Ptahšepses III.	S od Stupňovité pyramid
C 11	Iydžefa	S od Stupňovité pyramid, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
C 12	Rahotep	neznámá
C 13	Itej	S od Stupňovité pyramid
C 14	Anchi	S od Stupňovité pyramid
C 15	Hem(et)ra	S od Stupňovité pyramid
C 16	Sabu	S od Stupňovité pyramid
C 17	Inti	S od Stupňovité pyramid
C 18	Centi	S od Stupňovité pyramid
C 19	Sechemka	S od Stupňovité pyramid, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
C 20	... sedící písař	neznámá, S od Stupňovité pyramid
C 21	Kay	S od Stupňovité pyramid
C 22	Remeriptah	S od Stupňovité pyramid, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
C 23	Sabu-kem	S od Stupňovité pyramid
C 24	Rahotep	SV od Serapea
C 25	Kaemrehu	neznámá
C 26	Iy	J od Tetiho pyramid
C 27	Kaihap	neznámá
Hrobky z 5. dynastie		
D 1	Vesernecer	U S ohradní zdi Stupňovité pyramid

PETRA VLČKOVÁ

D 2	Kaemrehu	U S ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 3	Raemka	U S ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 4	Iresanch	U S ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 5	Meresanch	U S ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 6	Chenu	U S ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 7	Kaemcenenet	U S ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 8	Isesianch	SZ od ohradní zdi Stupňovité pyramidy
D 9	Meruka	J od aleje sfing
D 10	Tepemanch I.	J od aleje sfing
D 11	Tepemanch II.	J od aleje sfing
D 12	Nianchsachmet	J od aleje sfing
D 13	Šepsi	J od aleje sfing
D 14	Chuit	S od aleje sfing
D 15	Sopduhotep	S od aleje sfing
D 16	Anchmaka	S od aleje sfing
D 17	Nimaaetre	SV od Serapea
D 18	Nubnebti	SV od Serapea
D 19	Kai	SV od Serapea
D 20	Verirni	SV od Serapea
D 21	Neferherenptah	SV od Serapea
D 22	Cej	SV od Serapea
D 23	Kaemnofret	SV od Serapea
D 24	Nimaatptah	S od Stupňovité pyramidy, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
D 25	Zefau	S od Stupňovité pyramidy, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
D 26	Inianch	S od Stupňovité pyramidy, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
D 27	Anchmaa	S od Stupňovité pyramidy, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
D 28	Senedžemib	S od Stupňovité pyramidy
D 29	Rawer	S od Stupňovité pyramidy, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
D 30	Chnumhotep	S od Stupňovité pyramidy, J od tzv. jižního pohřebiště ibisů
D 31	Kakaiianch	S od Stupňovité pyramidy
D 32	Šepsipudžed	S od Stupňovité pyramidy
D 33	Šepsi II.	S od Stupňovité pyramidy
D 34	Ptahšepes	S od Stupňovité pyramidy
D 35	Rahotep	S od Stupňovité pyramidy
D 36	Iykau	S od Stupňovité pyramidy
D 37	Manefer	S od Stupňovité pyramidy

ZAPOMENUTÁ A ZNOVUOBJEVENÁ SAKKÁRA

D 38	Vašptah Isi	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
D 39	Kapure	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
D 40	Anchmare	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
D 41	Sechemanchptah	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
D 42	Chabauptah	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
D 43	Smenchuptah Itueš	S od Stupňovité pyramidy
D 44	Nefersokar (Nemtinefer)	S od Stupňovité pyramidy
D 45	Persen	V od Stupňovité pyramidy, J od Vesperkafovy pyramidy
D 46	Secu	V od Stupňovité pyramidy, J od Vesperkafovy pyramidy
D 47	Nenchefetka	neznámá
D 48	Nikaanch	V od Stupňovité pyramidy, J od Vesperkafovy pyramidy
D 49	Chnumhotep	V od Stupňovité pyramidy, J od Vesperkafovy pyramidy
D 50	Nikaure	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 51	Ptahhotep	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 52	Senenuanch	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 53	Neferireptah	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 54	Ptahšepses	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 55	Neferiretnef	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 56	Nimaaetsad	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 57	Kapuinpu	V od Stupňovité pyramidy, J od Vesperkafovy pyramidy
D 58	Raneferefanč	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
D 59	Duahap	Z od Stupňovité pyramidy
D 60	Hetepherachet	Z od Stupňovité pyramidy
D 61	Duaenre	Z od Stupňovité pyramidy
D 62	Ptahhotep	Z od Stupňovité pyramidy
D 63	Iteti Iresanch	Z od Stupňovité pyramidy
D 64	Ptahhotep	Z od Stupňovité pyramidy
D 65	Hemetre	Z od Stupňovité pyramidy
D 66	Mastabat Faraún	Jižní Sakkára
D 67	Nachtsas	neznámá
D 68	Chnemet	neznámá
D 69	Šedabed	neznámá
D 70	Pehnuika	J od aleje sfing
Hrobky z 6. dynastie		
E 1	Sabu Ibebi	S od Stupňovité pyramidy
E 2	Ptahšepses	S od Stupňovité pyramidy

E 3	Cetej a Sabu	S od Stupňovité pyramidy
E 4	Nefersešemptah (Hepu)	S od Stupňovité pyramidy
E 5	Kednes	S od Stupňovité pyramidy, Z od tzv. Severního pohřebiště posvátných zvířat
E 6	Snofrunefer I.	SV od Serapea
E 7	Snofrunefer II.	SV od Serapea
E 8	Sešemnefer	Z od Stupňovité pyramidy
E 9	Pepidžedi	Z od Stupňovité pyramidy
E 10	Kednes	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
E 11	Nefersešemsešet Chenu	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
E 12	Kainpu	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
E 13	Merireanch Ihejnes	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
E 14	Nezemib	Z od Stupňovité pyramidy
E 15	Itej Duaenre	Z od Stupňovité pyramidy
E 16	Sesi	neznámá
E 17	Achethotep	S od Venisovy vztupné cesty
Hrobky pochybného data		
F 1	Nianchre	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
F 2	anonymní	neznámá
F 3	Minnefer	neznámá, V od Stupňovité pyramidy
F 4	Ptahhotep-dešer	S od Stupňovité pyramidy

Je zřejmé, že Mariettovy metody výkopů a dokumentace zcela jistě neodpovídaly dnešním standardům, ale v tehdejší době plnily svůj účel. V Gíze a Sakkáře objevil celkem na 300 hrobek – a nalezené předměty se staly základem sbírky nově založeného Egyptského muzea v Bulaku. Mariettovi nástupci, kteří již patří do dalšího stadia průzkumu lokality, se s velikostí a objemem jím prozkoumaných hrobek



Obr. 9 Překres tzv. sakkárského seznamu králů.

museli vyrovnat.

Znovuobjevování lokality

95.

B. 4. TOMBEAUX ARCHAIQUES
SAQQARAH

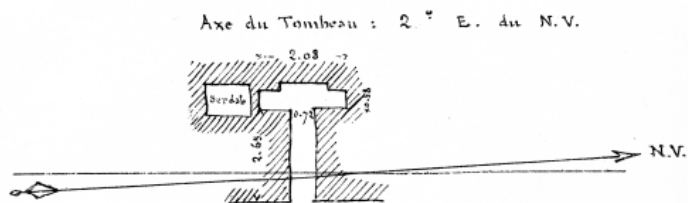
9 Tombeau de $\text{A} \square \square$

Catalogue.

Planches

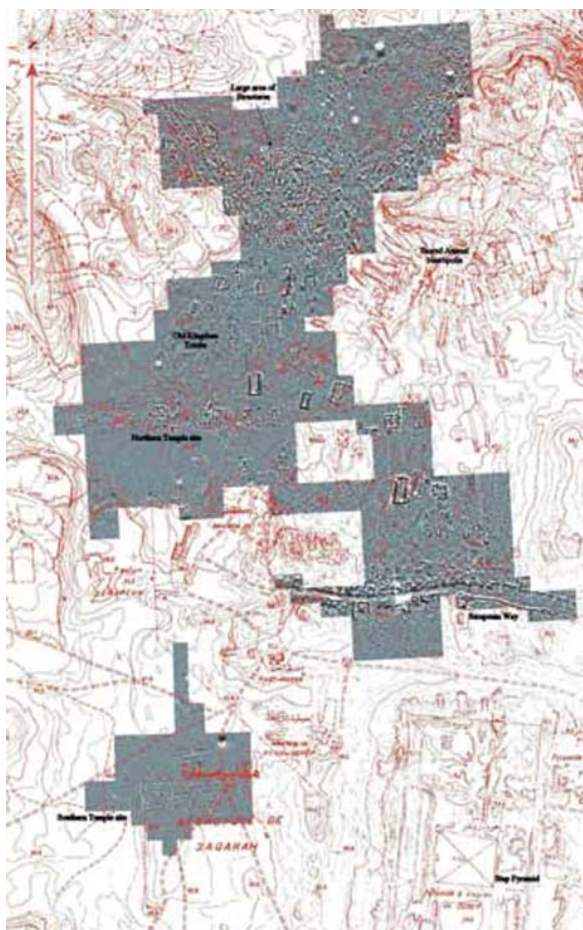
a Tombeau très ruiné, moins par la main des hommes que par les dégradations du temps.

b PLAN.



c Le couloir et la chambre sont ornés de figures en relief et d'hieroglyphes en creux. L'ensemble du monument a cet aspect intermédiaire entre la tombe d'Amten, et la tombe de Pstah-Abes. (Voy. Introd. **10** p. 47 à 49. et **11** p. 55.) qui indique une époque voisine de Chéops. Les figures sont trapues, les hieroglyphes sont mal ajustés et comme clair-semés. Malheureusement il est impossible de tirer de ces textes dégradés aucun sens suivi. C'est tout au plus si, en s'aidant de quelques figendes dispersées çà et là, on parvient à reconstituer les titres du défunt qui sont les suivants :

G. S. V. P.



Obr. 11 Celková mapa Mathiesonových měření. Zdroj: <http://www.glasgowmuseums.com/venue/showProject.cfm?venueid=1&itemid=34>.

V současnosti se průzkum sakkárského pohřebiště neomezuje „pouze“ na objevování stále nových a nových hrobek, ale rovněž na zpřesnění informací o již vykopaných památkách – mnohdy je totiž znovu zavál písek a jejich poloha není známa.

Jedním z badatelů, který se výrazným způsobem podílí na doplnění našich informací o dějinách starších výzkumů v Sakkáre, je ředitel Sakkárského projektu Skotského národního muzea Ian Mathieson se svým týmem. Jako jeden z prvních (v Sakkáre pracuje již od roku 1990) začal systematicky používat pro zpřesnění archeologického průzkumu geofyzikální metody (obr. 11).¹⁸ Díky geofyzikální prospekci získal Mathieson „mapu“ této části lokality, a objevil tak pokračování rozsáhlého pohřebiště, jež bylo „promícháno“ se sídlištěm kněží a hodnostářů a dílnami řemeslníků, kteří všichni zabezpečovali chod starověkého pohřebiště.¹⁹ Mathieson datuje

18 Více informací o tomto projektu a jeho výsledcích, viz Mathieson et al. (1999), Mathieson - Tavares - Jeffreys (1995).

19 Zpráva o tomto objevu proběhla i českým tiskem, kde se v souvislosti s ní hovořilo o tzv. „egyptských Lourdech“.



Obr. 12 Výřez z mapy znázorňující výsledky geofyzikálních měření s vyznačeným dromem vedoucím k Serapeu. Zdroj: <http://www.glasgowmuseums.com/venue/showProject.cfm?venueid=1&itemid=34>.

tuto osadu do období mezi 6. a 1. stoletím př. n. l. Mezi jeho pravděpodobně nejdůležitější objevy z roku 2004 bezesporu patří znovuobjevení dromu, který vlastně stál na samotném počátku výzkumů Sakkáry (obr. 12). Na mapě se dromos projevil jako dvě souvislé linie, vždy se dvěma černými body po stranách – tyto charakteristiky jsou typické pro tzv. ceremoniální cesty (dromy) lemované sfingami.

Avšak k doplnění znalostí o archeologickém vývoji abúsírsko-sakkárské nekropole přispěl i dalšími objevy. Když v roce 1994 zkoumal oblast Wádí Abúsíri, objevil jeho tým v písku na dva kusy rozbitý překlad nepravých dveří, které původně patřily k hrobce písaře a generála Kaopera, která se nachází na její jižní výspě abúsírského pohřebiště. Překlad nese nápis: „Obět', kterou předkládá král, obět', kterou předkládá Anup před božskou svatyní, nechť je pohřben na pohřebišti, (poté co dosáhl věku, v přítomnosti velkého boha, administrátor, Kaoper“ (obr. 13).²⁰

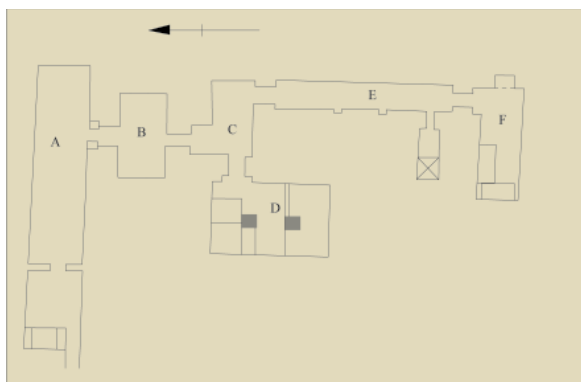


Obr. 13 Fotografie překladu nepravých dveří z Kaoperovy hrobky, které našel Ian Mathieson při geofyzikální prospekci Sakkáry. Zdroj: <http://www.glasgowmuseums.com/venue/showProject.cfm?venueid=1&itemid=34>.

Jednou z hrobek, které bylo třeba na sakkárské nekropoli „znovuobjevit“, je i místo posledního odpočinku hodnostáře žijícího v 6. dynastii (asi 2360–2180 př. n. l.), který se jmenoval Nianchnesut.²¹ O existenci této památky svědčilo množství zdobených vápencových bloků, které jsou v držení mnoha muzeí po celém světě – celkem se předpokládá, že jich je přes šedesát. K jejímu „znovuobjevení“ došlo v lednu 2000, kdy byl sakkárský inspektorát donucen, vzhledem k jasným známkám činnosti zlodějů poblíž severozápadního nároží Sechemchetovy (panovník 3. dynastie, asi 2700–2630 př. n. l.) ohradní zdi, přistoupit k záchrannému archeologickému výzkumu. Na pomoc byl přizván i tým Sakkárského projektu Skotského národního muzea pod vedením Iana Mathiesona – výsledkem bylo odhalení této

20 Podrobnosti o objevu vápencového překladu, viz Bárta (2001: 187, obr. 4.28, pl. XXX-VIIa).

21 Shrnující informace o hrobce, jejím majiteli a historii jejího objevování, viz Leahy - Mathieson (2001). Zde je i další literatura vztahující se k této památce.



Obr. 14 Plán Nianchnesutovy hrobky. Podle Leahy – Mathieson (2001: fig. 2).

památky, její zpřístupnění, popis stavu dochování a získání nových informací o majiteli hrobky. Půdorys této hrobky odpovídá menším stavbám své doby a obsahuje vedle vstupní pasáže koridorovou kapli, místnost se sloupy a samozřejmě obětní kapli s nepravými dveřmi. V hrobce samé se našel pouze nepatrný zlomek původní reliéfní výzdoby, jak bylo uvedeno výše – více než 60 bloků je v současnosti v různých muzejních a soukromých sbírkách. Je zřejmé, že hrobka zasluhuje další pozornost badatelů a teprve následné práce v muzejních depozitářích mohou vést k vytvoření celistvého obrazu o její architektuře a výzdobném programu.

S určitou nadsázkou by bylo možné uvést, že v průběhu staletí postupně staří Egypťané na Sakkáru zapomínali. Pro toto tvrzení existuje mnoho podpůrných dokladů: od jednotlivých hrodek, které byly zničeny pozdějšími zásahy a jejichž bloky byly použity na stavbu nových hrodek či chrámů na lokalitě, po „znovupoužívání“ či snad, lépe řečeno, zapojení starších památek do nově budovaných. Pravděpodobně nejlepším dokladem je zapojení podzemních prostor hrobky, původně snad dokonce královské, do pohřebního komplexu Merineita, velekněze boha Atona v Memfidě a Achetatonu z doby 18. dynastie (vláda Achnatona, asi 1359–1342 př. n. l.).²² Jeho hrobka se nachází v prostoru mezi Džoserovým pyramidovým komplexem na severu a pozůstatky kláštera Apy Jeremiáše na jihu a je součástí velkého pohřebiště, na němž byli pohřbíváni vysoce postavení hodnostáři z druhé poloviny 18. dynastie.²³

Při tesání šachty pro Merineitovu pohřební komoru narazili stavitelé na rozsáhlé podzemní prostory, které podle interpretace archeologů patří

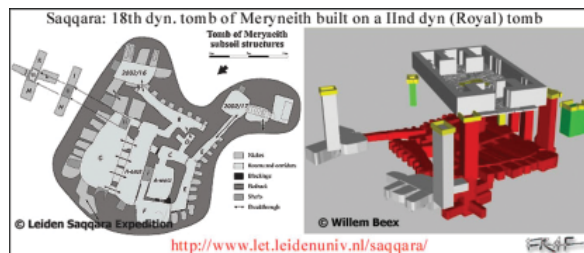
22 V současné době se nejprístupnější informace o této památce nachází na internetu, viz stránka <http://xoomer.virgilio.it/francescora/hesyra/New2nd-dynasty-tomb.htm>, kde jsou i další odkazy a literatura. Celkové zhodnocení vývoje a významu tzv. královského pohřebiště 2. dynastie v Sakkáře, které obsahuje i informace o nově objeveném hrobu, viz van Watering (2004).

23 Výzkum této části tzv. novoříšského pohřebiště provádí spojená expedice Leidenské univerzity a Národního muzea starožitností v Leidenu pod vedením Maartena Ravena a René van Walsema. Poslední shrnutí viz van Walsem (2003), zde další informace.

k dosud neznámému královskému hrobu z doby 2. dynastie (asi 2930–2700 př. n. l.).²⁴ Přestože archeologický výzkum není ještě dokončen, je možné učinit několik poznámek. V podzemních prostorách bylo dosud nalezeno kromě střepů kamenných a keramických nádob na 70 vápencových cylindrických nádob, jež nebyly plně funkční. Podle tvarů nádob lze hrobku datovat do druhé poloviny 2. dynastie – dosud však bohužel nebylo nalezeno žádné královské jméno, které by pomohlo určit identitu majitele této památky.

Uspořádání vnitřních prostor této královské hrobky se však výrazným způsobem liší od tzv. hrobky A (panovníka Hetepsechemueje, obr. 15). Spíše se více podobá neuspořádanému podzemí hrobky panovníka Ninecera (hrobka B) či koridorům pod Džoserovou stupňovitou pyramidou, které jsou bohužel dosud pouze částečně publikovány. Podzemí hrobky C je však mnohem menší (15 × 15 m) a ještě více neuspořádané než u ostatních hrobek podobného typu (hrobka B: 50 × 50 m). Navíc došlo k jejímu druhotnému využití v Pozdní době, kdy dokonce změnil její původní plán. K původnímu plánu patřily pouze galerie B, C, E a G (viz obr. 15). Pohřební komora se nacházela v jihozápadním rohu podzemního komplexu.

Pokud jde o identifikaci majitele původní hrobky, badatelé předpokládají, že pokud skutečně jde o královskou hrobku z období 2. dynastie, jejím majitelem by mohl být jeden z efemérních Ninecerových následovníků (snad Senedže či Zaa). Zcela prokazatelně však jde o velmi důležitý objev, který může významným způsobem přispět k doplnění našich informací o vývoji královské pohřební architektury v samotném závěru 2. dynastie, kdy docházelo k formování souboru představ, jež stály za stavbou monumentální Stupňovité pyramidy panovníka Džosera na počátku 3. dynastie.



Obr. 15 Plán podzemních prostor pod Merineitovou hrobkou v Sakkáre. Zdroj: <http://xoomer.virgilio.it/francescora/hesyra/New2nd-dynasty-tomb.htm>.

Jedním z úkolů archeologických expedic pracujících v Egyptě je i snaha o zachování objevených hrobek a památek a případně jejich restaurování. I Nejvyšší rada pro památky se intenzivně zabývá restaurováním památek a jedním z příkladů velkých projektů je i obnova a záchrana sakkárského Serapea. Podloží, do něhož byly

24 V blízkém okolí se nachází minimálně další dva již známé hroby panovníků 2. dynastie (Hetepsechemueje a Ninecera, existence třetí královské hrobky (Raneb) se předpokládá na základě nepřímých důkazů). Vstupy do jejich vnitřních prostor se nacházejí v okolí Venisovy pyramidy a jeho zádušního chrámu. Badatelé označují nově objevenou hrobku jako tzv. hrob C (Tomb C), aby se vyhnuli možným nesrovnalostem.

katakomby vysekány, není tvořeno kvalitní celistvou skálou, a tak došlo k narušení statiky. V souvislosti se stavebními pracemi byl proveden i revizní archeologický výzkum, který odhalil nové, dosud neznámé votivní stély, jež byly zasazeny do stěn podzemních galerií a které dokládají osobní zbožnost starých Egyptů.

Jeden z nestorů archeologie, generál Augustus Lane Fox Pitt Rivers, poznamenal: „Výkopci zpravidla zaznamenávají pouze ty skutečnosti, které se jim právě zdají být důležité, avšak v archeologii a antropologii se neustále objevují nové problémové otázky... Proto je třeba zaznamenat každý detail způsobem, který je nejnázornější. Za všech okolností by výkopce měl mít na zřeteli, že jeho hlavním zájmem je minimalizovat dopad svých vlastních chyb.“²⁵ Zpětně můžeme jen litovat, že doba a podmínky, v nichž Mariette žil a pracoval, i rozsah jeho výkopových prací, které obsáhly prakticky každou významnou staroegyptskou lokalitu, znemožnily, aby se jeho dílo naplnilo toto Pitt Riversovo motto. Přesto dědictví, které rozvíjející se egyptské archeologii zanechal, je ohromné a badatelé na něj i nadále odkazují a vycházejí z něj.

Neustále se zdokonalující metody archeologického výzkumu a využívání nejmodernějších prostředků pro vyhodnocování informací, jakými jsou např. satelit-



Obr. 16 Pohled na zavřený vchod do podzemních prostor Serapea.
© Petra Vlčková.

25 Pitt Rivers (1887).

ní snímkování či různé geografické informační systémy, by mohly zastříit fakt, že archeolog je především badatel, který se pohybuje v terénu, tj. na lokalitách. A jednou z nejdůležitějších lokalit byla, je a doufejme, že i nadále bude Sakkára – místo, které ještě nevydalo všechna svá tajemství...

Literatura

- Altenmüller, Hartwig
1984 „Sokar im Alten Reich und der Wind“, *Göttinger Miszellen* 78, 7–14.
- Bárta, Miroslav
2001 *Abusir V. The Cemeteries at Abusir South I*. Praha: SetOut.
- Fagan, Brian M.
2001 *Oloupený Nil. Vykradači brobů, turisté a archeologové v Egyptě*. Praha: Mladá Fronta.
- Graefe, Erich von
1911 *Das Pyramidenkapitel in al-Makrizi's „Hitat“*. Lipsko: Hinrichs.
- Haarmann, Ulrich
1987 „Saqqāra“, in: *Encyclopaedia of Islam. Vol. IX*. Leiden: E. J. Brill, 894–895.
- Janák, Jiří
2005 *Brána nebes, Bobové & démoni starého Egypta*. Praha: Libri.
- Lauer, Jean-Philippe
1971 *Die Königsgräber von Memphis. Grabungen in Saqqara*. Herrsching: Manfred Pawlak Verlagsgesellschaft.
- Leahy, Antony – Mathieson, Ian
2001 „The Tomb of Nyankhnesut (Re)discovered“, *Journal of Egyptian Archaeology* 87, 33–42.
- Lepsius, Richard
1855–1904 *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*. Lipsko – Berlín: Hinrichs – Nicolaische Buchhandlung.
- Mathieson, Ian – Tavares, Ana – Jeffreys, David
1995 „Sensing the Past“, *Egyptian Archaeology. Bulletin of the Egypt Exploration Society* 6, 26–27.
- Mathieson, Ian *et al.*
1999 „The National Museums of Scotland Saqqara Survey Project, Earth Sciences 1990–1998“, *Journal of Egyptian Archaeology* 85, 21–43.
- Pitt Rives, Augustus Lane Fox
1887 *Excavations at Cranborne Chase*, vol. I. soukromým nákladem.
- Reid, Donald Malcolm
2002 *Whose Pharaohs? Archaeology, Museums, and Egyptian National Identity from Napoleon to World War I*. Káhira: American University in Cairo Press.
- Šonková, Jaroslava
2003 *Hérodotos. Dějiny*. Praha: Academia.
- Walsem, René van
2003 „Une tombe royale de la deuxième dynastie à Saqqara sous la tombe Nouvel Empire de Meryneith. Campagne de fouille 2001–2002“, *Archeo–Nil* 13, 6–16.
- Wetering, Joris van
2004 „The Royal Cemetery of the Early Dynastic Period at Saqqara and the Second Dynasty Royal

Tombs“, in: Stan Hendrickx *et al.* (eds.), *Egypt at Its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams*. Lovain: Peeters, [Orientalia Lovaniensia Analecta 138], 1055–1080.